

КОГНІТИВНІ КАРТИ ФЕНОМЕНУ «ІДЕНТИЧНІСТЬ»

Аналізуються основні підходи та смислові характеристики визначення категорії «ідентичність» як міждисциплінарної багаторівневої категорії.

Ключові слова: політична ідентичність, політична ідентифікація, політична самоідентифікація, примордіалізм, конструктивізм, есенціалізм.

Постановка проблеми. Базовою основою будь-якого дослідження є аналіз категоріального апарату. Смислові характеристики основних понять і категорій виступають інструментом і критерієм у визначенні сутності досліджуваного явища та досягненні дослідних завдань.

Категорія «ідентичність» пройшла тривалу еволюцію свого змістовного наповнення, сягаючи своїм корінням в історію соціогуманітарного знання. Сьогодні концепт ідентичності є міждисциплінарною категорією і набуває все більшого значення і популярності в сучасній соціальній думці.

Підвищений інтерес дослідників до категорії «ідентичність» пояснюється тим, що вектор розвитку всіх без винятку співтовариств як суб'єктів суспільних відносин у вирішальній мірі визначає колективна ідентичність їхніх членів — комплекс уявлень, що утворюють узгоджену, солідарну мотивацію індивідуальної та групової поведінки [6].

Ступінь наукової розробки проблеми. Проблеми ідентичності, її теоретичні та прикладні аспекти, викладені у працях зарубіжних учених: П. Бергера, З. Брандта, М. Кастельса, К. Касторіадіса, В. Лапкіна, В. Лота, Т. Лукмана, Г. Міненкова, У. Мішлер, І. Нойманна, В. Пантіна, С. Перегудова, О. Попової, Т. Райсс, Р. Роуз, І. Семененко, Дж. Серлі, Е. Сміта, Б. Страта, Ю. Габермаса, С. Хантінгтона, Ф. Черутті, М. Емерсона, Е. Еріксона та ін.

Значний внесок в осмислення процесів ідентифікації, значення ідентичності для формування загальнонаціональної, громадянської ідентичності в Україні зробили О. Антонюк, С. Горобчишина, О. Картунов, І. Кресіна, І. Курас, Л. Нагорна, М. Обушний, І. Оніщенко,

Г. Палій, Б. Попов, В. Ребало, С. Римаренко, Ю. Римаренко, В. Степаненко, М. Степико, Ю. Тищенко та ін.

Метою статті є комплексне дослідження поняття «ідентичність» як міждисциплінарної категорії, аналіз основних підходів та смислових характеристик її визначення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Походження поняття «ідентичність» пов'язують з латинським словом «identitas», що означає «тотожність». З англійської (identity), французької (identite) та німецької (identität) мов перекладається як «тотожність», «автентичність», «особистість», «індивідуальність». Таким чином, категорія «ідентичність» тісно пов'язана не тільки з поняттям «тотожності», але й із становленням поняття «індивідуальне» в різних дисциплінарних контекстах, а також з конституюванням в європейській традиції дискурсів «відмінності», «інакшості», «автентичності» та «Іншого».

Найважливішими формами ідентичності, на думку М. Степико, є соціальні, класові, етнічні, національні, громадянські, політичні тощо. Спільним для них, на думку автора, є уявлення особи про свою належність до групи, спільноти «своїх», до «наших», до тих, які в її свідомості постають як «ми». Ця позитивна сторона усвідомлення своєї належності до певної спільноти одночасно передбачає дистанціювання й утвердження своєї «іншості» стосовно інших спільнот [16].

Множинний характер ідентичності, вважає О. Павлова, ускладнює її точне вимірювання та фіксацію. «У кожен конкретний момент кожен з нас являє собою комбінацію серій ідентифікаційних компонентів, і ці компоненти можуть поєднуватися, а їх комбінації, в свою чергу, змінюватися різними способами» [12]. Тому дослідження концепту ідентичності обумовлюється її сукупним характером, напрямками соціальної думки і завданнями дослідження.

Найбільш загальним для всіх соціальних наук є визначення ідентичності як активного процесу, який «відбиває уявлення суб'єкта про себе і супроводжується відчуттям власної безперервності, що дозволяє йому сприймати своє життя як досвід тривалості і єдності свідомості і дає можливість діяти послідовно». Ідентичність в даному випадку виступає ознакою «входження» індивіда в соціальну позицію [5, с. 109].

М. Кастельс вважає, що головну роль у формуванні ідентичності відіграють культурні фактори і визначає ідентичність як «процес конструювання індивідуального значення (meaning), на основі будь-якої культурної ознаки або набору таких культурних ознак, яким

відається перевага над іншими джерелами індивідуального значення». Ідентичність (як організацію індивідуального значення), за М. Кастельсом, необхідно відрізнити від соціальних ролей, які організують соціальні функції індивіда [13].

За визначенням Л. Нагорної, терміном «ідентичність» позначається культурна норма, яка відображає емоційні реакції спільнот та індивідів. У психології особи ідентичність людини визначається як стійке «Я», внутрішнє усвідомлення себе як члена певної спільноти. У соціальному сенсі ідентичність має вигляд найбільш значущих політичних, культурних, релігійних та інших орієнтацій, якими детермінована мережа зв'язків людини з групами, інститутами, ідеями тощо [10].

В. Пантін та І. Семененко підкреслюють, що «формування ідентичності передбачає такий ступінь суб'єктивної інтеріоризації традицій, звичаїв і норм, на якому діючий індивід в деякому відношенні не відокремлює себе від тієї чи іншої соціальної групи або спільноти. Сприйняття індивідом будь-яких фактів, подій, явищ тощо відбувається як таке, що має відношення не тільки до нього особисто, але, перш за все, до певної соціальної групи або спільноти, до певного «ми» [13].

В основі ідентичності лежать механізми розрізнення та ототожнення. Ідентичність виникає з порівняння «Я» та «Іншого», при цьому «Інший» може визначатися як Ворог, так і Друг. Ідентичність є результатом процесу ідентифікації, який виконує функції самоопису і самовизначення. Таким чином, ідентичність можна розглядати як результат процесу ідентифікації, який відображає психологічні та соціальні механізми формування ідентичності, і в широкому сенсі може бути визначений як процес становлення, функціонування і розвитку ідентичності суб'єкта. Особливість цієї суб'єктності полягає в тому, що вона має суб'єктивно-рольовий, функціональний, сконструйований характер.

Деякі дослідники для аналізу ідентичності використовують термін «самоідентифікація», підкреслюючи, що ідентифікація це, передусім, особистісний вибір ототожнення індивідом свого «Я» з реальними або уявними групами людей, яких він вважає «своїми» і чий норми, цінності і соціальні ролі є для нього референтними чи еталонними [11; 19]. Крім того, наприклад, Л. Нагорна вважає, що термін «самоідентифікація» передає нюанси самовизначення точніше, ніж поняття «ідентичність», оскільки в ньому закладено і самовизначення, і самоототожнення, і інші форми самовираження і самореалізації особистості [11, с. 19-20].

Діалектична природа категорії «ідентичність» дозволяє деяким авторам при її аналізі використовувати метод антиномій. У цьому випадку зміст поняття розкривають за допомогою антиномічних пар: сталість – зміна, тотожність – відмінність, зовнішнє – внутрішнє, незлиття – нероздільність [14].

Як вже наголошувалось, концепт ідентичності має тривалу історію і складний розвиток. Близькі поняттю «тотожності» категорії можна знайти вже у філософії античного періоду. Проте, на думку Г. Міненкова, початок філософсько-теоретичної історії проблематики ідентичності був закладений творами Дж. Локка і Д. Юма. А сам термін «ідентифікація» вперше у науковий обіг був введений З. Фрейдом в рамках психоаналізу і став інтерпретуватися його послідовниками головним чином як несвідомий процес наслідування поведінки або певних якостей тієї особи, з якою індивід себе ототожнює.

Одну з перших теорій ідентичності побудував Е. Еріксон. Він вважав, що розвиток ідентичності проходить ряд стадій і супроводжується кризами свідомості та самооцінки. Науковець виділяє три основні напрями дослідження концепту ідентичності: а) почуття ідентичності, б) процес формування ідентичності і в) ідентичність як конфігурація, результат цього процесу. Теорія соціального конструювання (П. Бергер і Т. Лукман) розглядає ідентичність як складову загальної соціалізації людини, яка відбувається протягом усього його життя.

Дослідження концепту ідентичності як інструменту соціальної орієнтації особистості обґрунтовується Г. Теджфелом і сприяє формуванню теорії соціальної ідентичності. Дж. Г. Мід, оперуючи поняттям «самість» (self), формулює концепцію, згідно з якою ідентичність розвивається протягом усього життя, долає кризи, може йти як у прогресивному, так і у регресивному напрямках [2].

У цілому до середини ХХ століття в рамках філософії, психології та соціології проблема ідентичності отримала досить чіткі наукові обґрунтування в рамках різних теорій, а з 60-х років стала активно досліджуватися в політології, культурології, економічних науках, етнології та інших галузях гуманітарного знання. Сьогодні більшість дослідників визнають необхідність комплексного дослідження категорії «ідентичність». Так, І. Семененко вважає, що міждисциплінарні дослідження ідентичності дають «якісне збільшення розуміння суспільних процесів, синтезуючи динамічні (самоідентифікацію як процес) і сталі її характеристики (ідентичність як стан, який, втім, саме перебуває в процесі внутрішньої динаміки),

знання про об'єктивну реальність та про її суб'єктивне сприйняття, просторові і тимчасові параметри розвитку. Вивчення ідентичності дозволяє виявити рівні та механізми взаємодії людей і інститутів, горизонтальні і вертикальні зв'язки, що виникають в процесі соціальної комунікації, і оцінити у цьому контексті перспективи інституціональної динаміки сучасного суспільства» [15, с. 8-13].

На сучасному етапі розвитку суспільства взаємовплив глобальних і локальних змін різного рівня (так званої глокалізації) обумовлює процес тісного переплетіння універсалістських і партикуляристських підстав вивчення концепту ідентичності та необхідність застосування ряду методологічних підходів.

Наприклад, білоруський дослідник Г. Міненков визначає три основних методологічних підходи: примордіалізм, есенціалізм і конструктивізм. Примордіалізм, з точки зору Г. Міненкова, виходить з того, що риси ідентичності (наприклад, етнічної чи національної) є незмінними і традиційними, і вся проблема в тому, щоб кожне нове покоління наслідувало ці риси.

Есенціалізм, продовжує Г. Міненков, має певні спільні моменти з примордіалізмом. Основний принцип есенціалізму полягає в утвердженні споконвічного існування якоїсь суті (есенції), наприклад, долі, призначення, істини, природи людини тощо, які і визначають конкретні ідентичності. Ці сутності незмінні та вічні (жінка, чоловік, європеєць, китаєць тощо).

Соціальний конструктивізм приходить в соціальну теорію разом з теорією соціальних ролей. Увага концентрується на тому, наскільки добре (або погано) індивіди виконують визначені суспільством соціальні ролі — лікаря, батька тощо. Тим не менш, на думку Г. Міненкова, соціологічний аналіз ролей був суттєвим кроком вперед від есенціалізації біологічної чи психологічної ідентичності людини і сприяв визнанню факту конструювання самоті в соціальному житті [9].

На відміну від попередньої концепції Л. Нагорна акцентує увагу на двох найбільш суттєвих підходах до визначення ідентичності: примордіалізм і конструктивізм. Дослідниця підкреслює, що у руслі примордіалізму акцент робиться на групових діях, що мають символічний або ритуальний характер, а також на емоційній значущості групової належності. Етнос у цій системі поглядів має вигляд міжпоколінської популяції людей із досить стійкими мовно-культурними і психічними особливостями, із власною самосвідомістю. Синдром «втрати сталої ідентичності» розглядається як особиста драма індивіда і як своєрідна форма колективної депресії.

Основними рисами примордіалізму, за Л. Нагорною, є ментальний конструкт, призначенням якого є реалізація потреби в належності до певної спільноти і відмежування від інших спільнот. Більшість конструктивістів не сприймає ідентичність як даність, розглядаючи її як своєрідний результат самопредставлення — фантом, що зазнає постійного переформатування і є не сутнісним, не іманентним, а співвідносним і контекстуальним [10, с. 35].

Необхідно зазначити, що осмислення ідентичності як проблеми є характерним, насамперед, для сучасної науки. Так, в умовах «статичної» соціальної реальності (в становому і навіть класовому суспільстві, не кажучи вже про кастове) ідентичність передавалася з покоління в покоління. Стратифіковані історичні спільноти зберігали стійку єдність способу життя, поглядів, цілей і цінностей.

Глибинні соціальні зрушення, що відбуваються в ході модернізації сучасних суспільств, процеси глобалізації та розвиток інформаційного суспільства, призвели до виникнення складних суспільств з «гібридною», множинною, змішаною ідентичністю їхніх громадян, тобто до плюралізації ідентичності [3; 7; 18]. Тому ідентичність у сучасному суспільстві перестає бути самоочевидною і передбачуваною і може мати розпливчастий, а іноді навіть і конфліктний характер. Так, В. Мартьянів, характеризуючи стан ідентичності в сучасному суспільстві, пише про «вибух нових ідентичностей, які фрагментують суспільство, акцентуючись на приватних і особливих інтересах на протиположному загальному» [7].

Особливо актуалізується проблема ідентичності під час змін, криз, конфліктів, в ситуаціях, коли потрібно об'єднати традиційні «самоочевидні» ідентичності за допомогою нової синтетичної ідентичності, створити нове соціокультурне колективне Я, наприклад, націю-державу.

Таким чином, ідентичність завжди вписана в певний соціокультурний, історичний контекст, що формує її зміст. Ідентичність також не має статичного характеру, а самоідентифікація особистості здійснюється на різних підставах і на різних рівнях. Людина змушена визначати себе і своє місце в суспільстві. Саме тому самоідентифікація являє собою відкритий процес, а ідентичність є відкритою, рухливою системою, яка вбирає в себе різні рівні і види ідентичності.

Досліджуючи рівневу специфіку категорії «ідентичність», Л. Нагорна визначає три її рівні. На першому рівні перебуває так звана базова ідентичність, в поняття якої вкладається особистісне

самовизначення. На другому розміщується кластер соціокультурних ідентичностей — вікових, професійних, територіальних, гендерних, етнічних, релігійних та інших. На третьому — основоположна для кожного соціуму національно-громадянська ідентичність, а також цивілізаційні, транснаціональні, глобальна ідентичності [11, с. 20].

Американський соціолог П. Берк розглядає окремо три «опорні пункти» ідентичності. Першим є соціальна роль, яка визначається локалізацією індивіда у соціальній структурі, і пов'язані з нею очікування. Другим виступає групова або категоріальна належність (чоловік, американець, член клубу), третім — специфіка індивіда як особи. Ідентичності рухомі саме тому, що постійно змінюються взаємовідносини між групами, системи обміну ресурсами, соціальні ролі [20].

Ієрархію національної ідентичності російський автор Д. Драгунський пропонує розглядати на п'яти рівнях: інфраструктурний (рівень побуту — шляхи сполучення, телекомунікація, фінансова система, роздрібна торгівля — все те, що створює повсякденний динамічний стереотип); інституціональний (право, норми поведінки, освіта, церква тощо); рівень повсякденності (усталені соціальні, сімейні, індивідуальні практики); ціннісний (ідеологічний) і ментальний (духовний) [4].

Незважаючи на мінливість (нестійкість) і гнучкість, ідентичність у сучасному суспільстві може мати сакральний характер, який визначається як у релігійному, так і в світському духовному змісті [17, с. 401–407]. У той же час зауважимо, що ідентичність не завжди сакральна, але часто в ній можуть сакралізуватися корінні «священні» моменти дитинства, особливих періодів життя, які людина може проносити крізь усе життя, незважаючи на зміну свого місця проживання, статусу і соціальної ролі.

Політичну ідентичність можна розглядати як окремий випадок соціальної ідентичності. За своїм характером вона раціональна і рефлексивна одночасно. Займаючи певну статусну позицію, людина співвідносить своє становище, систему політичних поглядів і цінностей з іншими індивідами і політичними об'єктами, а саме державою, партіями, групами інтересів, масовими рухами та ін.

Ставлення до об'єктів політичного простору формується виходячи з «близькості» соціальної позиції. Таким чином, політична самоідентифікація виступає засобом об'єднання та дистанціювання по відношенню до інших людей, політичних організацій, інституцій влади. Як зазначає Ю. Качанов, «політична ідентичність суб'єкта визначена, коли інші суб'єкти політичних відносин кодифікують його

як... певного агента шляхом приписування йому тих же значень ідентичності, які він визнає для себе або повідомляє сам» [5, с. 113]. Погоджується з думкою науковця і Є. Мелешкіна, визначаючи політичну ідентифікацію як «ототожнення суб'єктом політичного процесу себе з певною політичною позицією, визнане іншими суб'єктами політичних відносин» [8].

Ряд авторів у визначенні політичної ідентичності підкреслюють детермінованість формування політичної ідентичності низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів. Наприклад, під терміном «політична ідентичність» Г. Айвазян розуміє «детерміновані уявлення індивідів про своє політичне «Я», що складаються в результаті співвіднесення з деякими «Іншими» акторами політичного процесу, частиною якого є електоральна поведінка». Основними детермінантами політичної ідентичності автор визначає політичну культуру і практики політичної соціалізації [1].

На підставі узагальнення різних підходів до визначення політичної ідентичності можна зробити загальний висновок, що політична ідентичність затверджується в процесі співвіднесення людини з іншими індивідами і політичними інститутами на основі його ідейно-політичних цінностей і симпатій. Найбільш значимі для людини політичні позиції та орієнтації багато в чому визначають його електоральний вибір та інші форми політичної поведінки.

Таким чином процес політичної самоідентифікації відіграє основну роль в об'єднанні зусиль людей для вирішення суспільно значущих завдань, у забезпеченні життєдіяльності політичних інститутів. Це обумовлює значення політичної ідентичності як одного з основних факторів сучасного розвитку і суспільних трансформацій.

Висновки. Ідентифікація індивіда, залученого до різноманітних соціальних взаємодій в сучасному суспільстві, знаходиться в сфері дослідження багатьох соціогуманітарних наук: філософії, соціології, політології, психології, культурології, етнології та ін. Вивчення ідентичності дозволяє виявити рівні та механізми взаємодії людей і інститутів, горизонтальні і вертикальні зв'язки, що виникають у процесі соціальної комунікації, і оцінити у цьому контексті перспективи інституціональної динаміки сучасного суспільства.

У сучасних соціальних науках ідентичність визначається як багатовимірна, змінна категорія, яка конструється соціокультурними, історичними, політичними та іншими факторами й суб'єктами. Сьогодні ця категорія розглядається як невід'ємна частина категоріального апарату філософії, психології, соціології, політології, культурології, етнології та інших наук, в аспекті яких необхідний

аналіз з'єднання соціального і індивідуального, особистісного та суспільного.

Література

1. Айвазян Г. Й. Политическая идентичность граждан современной России в электоральных процессах : автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата полит. наук : специальность 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии» / Г. Й. Айвазян. — Ростов-на-Дону, 2010. — 28 с.
2. Александрова Н. В. Динамика политической идентификации в странах Западной Европы в 1990-2000 годах : автореф. на соискание ученой степени кандидата полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Н. В. Александрова. — Санкт-Петербург, 2009. — 20 с.
3. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. — М. : Эдиториал УРСС, 1999. — 303 с.
4. Драгунский Д. Пять уровней идентичности [Электронный ресурс] / Д. Драгунский. — Режим доступа : <http://antropotok.archipelag.ru/text/a059.htm>.
5. Качанов Ю. Л. Опыты о поле политики / Ю. Л. Качанов. — М. : Институт экспериментальной социологии, 1994. — 159 с.
6. Лапкин В. Идентичность в системе координат мирового развития [Электронный ресурс] / В. Лапкин, И. Семенов, В. Пантин // Политические исследования. — 2010. — № 3. — Режим доступа к журн. : <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2010/2699>.
7. Мартыанов В. С. Конфликт идентичностей в политическом проекте Модерна: мультикультурализм или ассимиляция / В. С. Мартыанов // Идентичность как предмет политического анализа : сборник статей по итогам Всероссийской научно-теоретической конференции, 21–22 окт. 2010 г. / ИМЭМО РАН. — М. : ИМЭМО РАН, 2011. — С. 36—42.
8. Мелешкина Е. Политический процесс 2005 [Электронный ресурс] / Е. Мелешкина. — Режим доступа : http://siblibio.com/biblio/archive/meleshkina_polit/default.aspx.
9. Миненков Г. Концепт идентичности: перспективы определения (часть I) [Электронный ресурс] / Г. Миненков. — Режим доступа : <http://belintellectuals.eu/publications/174>.
10. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. — К. : ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
11. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. — К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. — 272 с.

12. Павлова О. Н. Идентичность: история формирования взглядов и ее структурные особенности [Электронный ресурс] / О. Н. Павлова. — Режим доступа : <http://pavolga.narod.ru/identity.html>.
13. Пантин В. И. Проблемы идентичности и российская модернизация [Электронный ресурс] / В. И. Пантин, И. С. Семенов. — Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/pantin.htm>.
14. Сапожникова Р. Б. Анализ понятия «идентичность»: теоретические и методологические основания [Электронный ресурс] / Р. Б. Сапожникова. — Вестник ТГПУ. — 2005. — Выпуск 1 (45). Серия : Психология. — С. 13—17. — Режим доступа к журн. : <http://vestnik.tspu.ru/files/PDF>.
15. Семенов И. С. Идентичность в предметном поле политической науки / И. С. Семенов // Идентичность как предмет политического анализа : сборник статей по итогам Всероссийской научно-теоретической конференции, 21–22 окт. 2010 г. / ИМЭМО РАН. — М. : ИМЭМО РАН, 2011. — С. 8—13.
16. Степико М. Т. Українська ідентичність в умовах суспільно-політичних трансформацій / М. Т. Степико // Стратегічні пріоритети. — 2012. — № 4 (25). — С. 5—12.
17. Федотова В. Г. Глобальный капитализм: три великие трансформации. Социально-философский анализ взаимоотношений экономики и общества / [Федотова В. Г., Колпаков В. А., Федотова Н. Н.]. — М. : Культурная революция, 2008. — С. 401—407.
18. Федотова Н. Н. Жизненные стили и плюрализация идентичности как проблема политической социологии / Н. Н. Федотова // Идентичность как предмет политического анализа : сборник статей по итогам Всероссийской научно-теоретической конференции, 21–22 окт. 2010 г. / ИМЭМО РАН. — М. : ИМЭМО РАН, 2011. — С. 57—62.
19. Шадже Ю. Идентичность в контексте постнеклассической науки / Ю. Шадже // Идентичность как предмет политического анализа : сборник статей по итогам Всероссийской научно-теоретической конференции, 21–22 окт. 2010 г. / ИМЭМО РАН. — М. : ИМЭМО РАН, 2011. — С. 42—47.
20. Burke P. Identities and social structure / P. Burke // Social psychology quarterly. — L., 2004. — Vol. 67, № 1. — P. 5—15.

Анализируются основные подходы и смысловые характеристики определения категории «идентичность» как междисциплинарной многоуровневой категории.

Ключевые слова: политическая идентичность, политическая идентификация, политическая самоидентификация, примордиализм, конструктивизм, эссенциализм.

Basic approaches and semantic descriptions of determination of concept «identity» are analysed. Identity is considered as a category that has multilevel character and refer to many scientific disciplines.

Key words: *political identity, political authentication, political selfauthentication, primordialism, konstruktivism, esencializm.*

Пашина Наталія Полікарпівна — доцент кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, кандидат історичних наук.

Рецензент: проф. Новакова О. В.